

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ГОЛОВКО Олександр Миколайович

ХАРКІВСЬКЕ МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

У 1893 - 1917 РОКАХ

12.00.01

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Харків - 1997

Дисертація є рукописом.
Робота виконана в Харківському державному університеті.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Мигаль Борис Кирилович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Харитонов Володимир Львович
кандидат історичних наук, доцент
Ігнатів Анатолій Федорович

Провідна організація: Інститут історії України Національної
Академії наук України

Захист відбудеться "23" травня 1997 р. о 16³⁰ год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 02.02.08 в Харківському
державному університеті (адреса: 310077, м.Харків, пл.Свободи,4,
ауд. IV-65).

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розісланий "21" квітня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Пугач Є.П.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00752087 (Т)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Входячи до складу Російської імперії, міста України пережили кілька етапів муніципального розвитку. В житті суспільства діяльність міської влади стала особливо помітною внаслідок впровадження у 1870 р. позастанового міського самоврядування. Новий період розпочався після міської контрреформи 1892 р. Зростання великих міст України, таких, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав об'єктивно обумовлювало інтенсифікацію муніципального життя. Розвиток самоврядування Харкова був показовим явищем серед міських управлінь не лише тогочасної України, а й усїєї Російської імперії, він мав, поруч з індивідуальними, й типові для інших великих міст риси.

На сучасному етапі розбудови незалежної України аналіз досвіду муніципальної діяльності в дореволюційний період може мати позитивне значення, особливо щодо організації місцевого самоврядування. Питання формування й діяльності органів міської влади є сьогодні вельми актуальними, їм приділено увагу в новій Конституції України¹, Законі України "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування"². Верховна Рада України продовжує працювати над вдосконаленням законодавчої бази діяльності місцевого самоврядування.

Досвід діяльності органів Харківського міського самоврядування має декілька аспектів. Продовжують залишатись актуальними проблеми стосунків з центральними і територіальними структурами державної влади, демократизації органів міського самоврядування, формування високої політичної культури в середовищі муніципальних діячів, боротьби політичних партій та угруповань під час виборів, а також у складі органів міської влади. Особливе значення має й досвід формування та виконання муніципального бюджету в несприятливих економічних умовах.

Об'єктом дослідження є діяльність органів Харківського міського самоврядування: міських думи (розпорядчого) та управи (виконавчого), і підпорядкованих їм закладів, установ, підприємств, що охоплювала фінансово-економічну, соціальну, господарську, культурно-освітню сфери.

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 черв. 1996 р.-К. 1996.

² Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон України від 26 березня 1992 р.//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№28.-Ст.387.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1893 -1917 рр. Вони визначені часом дії у Харкові Міського положення 1892 р. Саме протягом 1893 -1917 рр. діяльність позастанового Харківського міського самоврядування була набагато більш активною і значущою для життя міста, аніж під час попереднього періоду.

Територіальні рамки дослідження : Харків у межах 1893 -1917 рр.

Стан наукової розробки теми. Дореволюційна історіографія не встигла узагальнити муніципальний розвиток Харкова, як й інших міст, протягом усього періоду дії Міського положення 1892 р. Низка робіт була присвячена аналізу муніципального законодавства та його реалізації на практиці. Так, книга Д.Д.Семенова є збіркою статей і доповідей про міське самоврядування¹. Автор досить переконливо довів, що законодавство 1892 р. було кроком назад порівняно з Міським положенням 1870 р. щодо муніципальної компетенції. Єдина спроба дослідити основні аспекти діяльності органів міського громадського самоврядування, здійснена Г.І.Шрейдером, мала місце в 1902 р.² Автор проаналізував досвід реалізації Міських положень 1870 р. та 1892 р., навів значний фактичний матеріал, зробив узагальнення щодо міських виборів, формування та виконання муніципальних бюджетів. Серед проаналізованих міст був і Харків. Водночас, автор не висвітлив належним чином питання організації муніципального кредиту, розвитку міських власності та підприємництва. Монографію написано лише на матеріалах періодичної преси.

До муніципальної проблематики зверталися й інші дореволюційні автори. В.М.Гессен охарактеризував місцеве самоврядування взагалі, у тому числі міське, наголосив на необхідності чіткого відмежування його від системи державної влади³. О.Г.Михайловський показав недовершеність і консерватизм Міського положення 1892 р., аргументував нагальну необхідність демократизації міського самоврядування в Російській імперії⁴. К.О.Пажитнов подав стислу ретроспективу розвитку муніципального зако-

¹ Семенов Д.Д. Городское самоуправление:Очерки и опыты.-СПб., 1901.

² Шрейдер Г.И. Наше городское управление: Этюды, очерки, заметки.-СПб., 1902.

³ Гессен В.М. Вопросы местного управления.-СПб., 1904.

⁴ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России.-М., 1908.

нодавства Росії, В.Огородников порівняв Миське положення 1892 р. та нормативні акти Тимчасового уряду, спрямовані на демократизацію міського самоврядування¹. До 1917 р. було створено помітний масив статей та окремі монографії Л.А.Велихова, О.Г.Михайловського, В.Ф.Тотоміанця та ін., в яких проаналізовано принципи організації міського господарства, формування та виконання муніципальних бюджетів, джерела фінансування та напрями інвестицій².

Безпосередньо до аналізу діяльності Харківського міського самоврядування зверталися місцеві автори. М.В.Петров сам не вважав свою книгу історичним дослідженням, вона була зібранням та узагальненням статистичного та іншого фактичного матеріалу³. Традиційно робили спроби письмового викладу своїх поглядів на муніципальні питання Харківські міські голови⁴. Діяльність міського самоврядування з розвитку початкової освіти у Харкові до початку ХХ ст. проаналізував Д.П.Максименко⁵.

¹ Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление.-СПб.,1913. Огородников Вл. Обновление городского самоуправления в России: Городовое положение 1892 г. и Временные правила 15 апр.1917 г.-Казань,1917.

² Тотоміанец В.Ф. Муниципализация промышленных предприятий.-М.,1902; Игого ж. Самоуправление и городское хозяйство.-СПб.,1910; Михайловский А. Бюджеты русских городов//Известия Моск. гор. думы.-1905.-сент.-дек.; Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления.-М.,1906; Сиринов М. Городской кредит// Гор. дело.-1910.-№3.-С.129-135; Юрьев В. Современное финансовое положение русских городов//Там же.-1911.-№4.-С.327-335; Авсаркисов М. Новый способ погашения городских облигационных займов//Там же.-1911.-№13-14.-С.985-989; Игого ж.Городские займы по предметам их назначения//Там же.-1912.-№4.-С.229-234; Пажитнов К.А. Борьба городов с дороговизной жизни//Там же.-1911.-№19.-С.1365-1374; Велихов Л. Новый госналог на недвижимость//Там же.-1911.-№20.-С.1461-1465; Игого ж. Трагическое состояние городских финансов//Там же.-1912.-№4.-С.258-262; Курчинский М. Реформа земских и городских финансов//Там же.-1912.-№3.-С.165-175; Марков А.П. К вопросу о контроле в городских управлениях.-Царицын,1913; Мошкин А. Бюджеты земств и городов.-М.,1915; Борьба с дороговизной и городские управления.-М.,1916, та ін.

³ Петров Н.В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 г. -Х.,1896.-Вып.1-2.

⁴ Голенищев-Кутузов И. Очерк современного положения некоторых отраслей городского хозяйства.-Х.,б.г.; Погорелко А.К. Электрическое освещение городов.-Х.,1897; Игого ж. Разъяснение Харьковской думе по поводу нареканий на городское управление, высказанных в. "Харьковских губернских ведомостях".-Х.,1903; Игого ж. Городское благоустройство.-Х.,1906 та ін.

⁵ Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию, 1871-1901 гг.-Х.,1903.

Наведені праці мають значення, передусім, як історичні джерела.

У монографії, присвяченій історії Харкова, Д.І.Багалій та Д.П.Міллер вперше систематизували великий фактичний матеріал з розвитку міського господарства, виклали основні заходи стосовно розв'язання проблем народної освіти та охорони здоров'я в місті, простежили окремі аспекти стосунків міської та державної влади¹. Події в книзі висвітлено по 1904 р. І хоч мета дослідження не передбачала спеціального аналізу діяльності міського управління, розділи праці Д.І.Багалія та Д.П.Міллера й досі є практично єдиними, де показано основні напрями муніципального розвитку Харкова до першої російської революції.

В цілому, дореволюційна російська історіографія не приділила належної уваги дослідженню історії Харківського міського самоврядування у 1893 - 1917 рр. Краще висвітлено окремі аспекти його діяльності у період до революції 1905 -1907 рр., зокрема, фінансово-економічні й господарські питання.

У радянський період історики приділяли значно меншу увагу проблемі дореволюційного міського самоврядування. У 20-х - середині 30-х рр. продовжували дослідження вже відомі фахівці з муніципальних питань. В.М.Твердохлебов у своїй монографії розглянув фінансово-економічні аспекти діяльності міського самоврядування, вперше дав характеристику економічного становища муніципального господарства міст України між Лютневою та Жовтневою революціями². Л.А.Велихов створив працю, що стала своєрідним підсумком ідей та поглядів, генерованих дореволюційною літературою з муніципальних питань³. Звернення автора до марксизму мало формальний характер. Досягнення Харкова в галузі міського господарства Л.А.Велиховим дещо недооцінювались. Водночас, у книзі досить вдало порівняно муніципальний розвиток різних міст імперії. У цей же період радянська історіографія дала політичну оцінку діяльності органів Харківського міського самоврядування. Починаючи зі збірки, присвяченої подіям революції 1905 - 1907 рр., муніципальна влада

¹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования /1655-1905 гг./.-Х.,1905-1912.-Т.1-2.

² Твердохлебов В.Н. Местные финансы.-Одесса,1919.

³ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлениии, финансах и методах.-М.;Л.,1928.

Харкова характеризувалась як буржуазна і контрреволюційна¹.

Історична література середини 30-х - середини 50-х рр. торкалася питань, пов'язаних з діяльністю міського самоврядування Харкова, лише в зв'язку з соціально-політичними подіями².

Ця тенденція продовжувалась і в працях середини 50-х - середини 80-х рр.³ Проблематика дореволюційного муніципального розвитку вважалась неактуальною. Лише в середині 70-х рр. з'явилась монографія Ю.І.Терещенка, виконана на значному фактичному матеріалі в річищі суспільно-політичної історії, з загальноприйнятими у той час позиціями апологетики більшовицької партії й критики усіх інших⁴. Внесок в дослідження загальних питань муніципального розвитку міст Російської імперії зроблено П.А.Зайончковським та його послідовниками⁵. Зокрема, В.А.Нардова продовжила дослідження міського самоврядування й після 1985 р.⁶

В середині 90-х рр. Д.М.Чорний створив монографію, присвячену історії Харкова в 1906-1914 рр.⁷ Працю побудовано як сукупність історичних портретів, у ній висвітлено питання, пов'язані з діяльністю міського самоврядування: фракційну боротьбу в думі, розвиток окремих галузей міського господарства тощо. Автор ввів до наукового обігу значну кількість нових місцевих джерел.

Останнім часом до питань муніципальної історії міст Російської імперії

¹ 1905-й год в Харькове.-Х., 1925.

² Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905- 1907 гг. в Харькове и губернии.-Х., 1955.

³ Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября.-Х., 1957 та ін.

⁴ Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції.-К., 1974.

⁵ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия.-М., 1970; Писарькова Л.Ф. Московское городское управление с середины 1880-х годов до первой русской революции: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.-М., 1980; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х-начале 90-х гг. XIX в.: Правительственная политика.-Л., 1984.

⁶ Нардова В.А. Городское самоуправление в журналистике 70-80-х гг. XIX в.//Общественная мысль в России.-Л., 1986.-С.159-180; Її ж. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г.//Великие реформы в России, 1856-1874.-М., 1992.-С.221-238.

⁷ Чорний Д.М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей.-Х., 1995.

зверталися й зарубіжні вчені, зокрема, американські¹. Так, М.Ф.Гамм вперше досить детально проаналізував насичений подіями період діяльності Харківських міських думи та управи - 1910 - 1914 рр.

Спеціального комплексного дослідження історії міського самоврядування Харкова дотепер немає, це одна з найменш розроблених тем у історіографії.

Мета та основні завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми. **Метою** роботи є всебічне комплексне висвітлення історії Харківського міського самоврядування у 1893 - 1917 рр.

Виходячи з означеного, основними **завданнями** дослідження є:

- простежити процес формування органів Харківського міського самоврядування, проаналізувати їх компетенцію, умови діяльності, соціальне представництво муніципальної влади, її роль у розвитку міста;

- проаналізувати роль міського управління в громадському житті Харкова, суспільно-політичну боротьбу в думі та управі як відбиток загальних політичних процесів, з'ясувати ставлення муніципальної влади Харкова до питань українського культурно-національного розвитку;

- дослідити діяльність Харківського міського самоврядування з розвитку фінансово-економічної бази, організації й управління роботою міського господарства;

- простежити заходи міського управління Харкова щодо розвитку освіти, охорони здоров'я населення міста, спроб вирішення соціальних проблем;

- здійснити порівняльний аналіз діяльності міського самоврядування Харкова та інших значних українських міст, а також Санкт-Петербургу і Москви.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що у ній уперше в історичній літературі:

¹ Therston R.W. Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906-1914.-New York; Oxford.-1986; Hamm M.F. Kharkov's Progressive Duma, 1910-1914: A study in Russian Municipal Reform//Slavic Review.-1981.-Vol.40.-N1.-P.17-36.

- здійснено спробу комплексного дослідження історії Харківського міського самоврядування протягом тривалого періоду (25 років);
- досліджено структуру й соціально-становий склад Харківських міських думи та управи, а також осіб, що володіли виборчим правом, подано короткі біографічні відомості про місцевих муніципальних діячів, проаналізовано законодавство Російської імперії щодо міського самоврядування на ґрунті його практичного застосування у великому українському місті;
- проаналізовано ідейно-політичну боротьбу в середовищі гласних Харківської міської думи та її зв'язок з суспільним життям міста;
- детально досліджено муніципальний фінансово-економічний розвиток міського управління Харкова, його динаміку, пріоритети, стан інфраструктури міського господарства;
- простежено діяльність Харківського міського самоврядування, спрямовану на задоволення потреб населення в освіті, санітарно-медичному забезпеченні, на вирішення соціальних питань.

Новизну роботи характеризує також введення до наукового обігу широкого кола опублікованих джерел і архівних матеріалів.

Методологічною основою дисертації є основні принципи історичного пізнання - об'єктивність та історизм.

Джерельна база дослідження різноманітна. Її склали:

- законодавчі акти Російської імперії, що регламентували діяльність органів міського самоврядування, а також правові й нормативні документи Тимчасового уряду;
- опубліковані документи, що відображають діяльність Харківського міського самоврядування: журнали засідань міської думи, доповіді, підготовчі матеріали, звіти управи та думських комісій тощо, звіти про діяльність окремих галузей чи установ, підвідомчих міському управлінню, а також опубліковані документи, що відбивають діяльність самоврядування інших міст;
- діловодна документація Харківського міського самоврядування, інші документи, що зберігаються у Державному архіві Харківської області, а також документація різних установ, що відображає муніципальну історію Харкова і зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному історичному архіві Ук-

раїни, м.Київ. Значна частина архівних матеріалів вводитьсь до наукового обігу вперше;

- матеріали преси: загальноросійський муніципальний часопис "Городское дело" та місцеві газети.

В цілому, джерельна база дослідження історії Харківського міського самоврядування є цілком достатньою і достовірною для висвітлення усіх питань обраної теми.

На захист виносяться такі положення:

1. Органи Харківського міського самоврядування, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію, відігравали істотну роль у соціально-економічному, суспільно-політичному, культурно-освітньому житті Харкова.

2. Муніципальна влада Харкова, сформована з представників великих та середніх власників нерухомого майна, торговельних і промислових закладів і підприємств, за своїм соціальним складом була переважно інтелігентською, вона виражала інтереси не тільки й не стільки міської буржуазії, а й інтелігенції, дрібних власників, прагнучи врахувати потреби усіх мешканців міста.

3. Стверджувана радянською історіографією теза про реакційність Харківської міської думи не відповідає дійсності, значна, а в ряді скликань і переважна більшість гласних належала до ліберально-демократичних суспільних кіл.

4. Харківська міська дума, починаючи з часів революції 1905- 1907 рр. була ареною суспільної боротьби фракцій, зокрема лібералів і монархістів, своєрідною школою політичної культури та парламентаризму для місцевих діячів, котрі зарекомендували себе у Державних Думі та Раді Російської імперії, а також під час реформування державної влади після повалення самодержавства.

5. Органи Харківського міського самоврядування не підтримували шовіністичну політику держави з національного питання, у низці випадків вони виявили толерантне ставлення до проблеми українського культурно-національного відродження.

6. Харківська міська дума, залишаючись лояльною до самодержавства, була одним з активних прихильників демократизації суспільного життя серед муніципальних органів інших міст України й усієї Російської імперії.

7. Серед міст України, що входили до складу Російської імперії, Харків відзначався порівняно високим рівнем розвитку муніципальної фінансово-економічної діяльності, зростання бюджету, ступенем муніципалізації міських підприємств.

Практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при читанні вузівських курсів з історії України та рідного краю, під час підготовки спецкурсів та спецсеінарів з історії Слобідської України та Харкова, а також з історії міського господарства, при написанні курсових і дипломних робіт, наукових дослідженнях з історії дореволюційного Харкова, історії самоврядування інших міст України.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації обговорені на кафедрі історії України історичного факультету Харківського державного університету. Матеріали дослідження доповідались автором на 8 міжнародних, всеукраїнських та вузівських наукових конференціях. Основний зміст роботи викладений у 10 публікаціях: чотирьох статтях та шести тезах.

Структура роботи. Виходячи із завдань дослідження, дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом, вона викладена на 178 сторінках, складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, приміток (40 стор.), додатків (41 стор.), списку джерел та літератури (21 стор.).

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вступі обґрунтовано актуальність теми роботи, вказано об'єкт дослідження, його хронологічні й територіальні рамки, проаналізовано стан наукової розробки теми, визначено мету і завдання роботи, наукову новизну та практичне значення, висвітлено методологічну та джерельну базу дослідження, сформульовано основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ - "Органи Харківського міського самоврядування: компетенція, формування, соціальний склад (1893 - 1917 рр.)" присвячений загальній характеристиці муніципальної влади в Російській імперії та особливостям її формування в Харкові. Згідно з Міським положенням 1892 р. виборчі права мали чоловіки, що досягли 25 років і володіли в межах міста нерухомістю (у Харкові - оціненою не нижче 1500 крб.), або свідоцтвами I та II ґільдій на право торгівлі та промислів. Жінки та неповнолітні могли голосувати за дорученням. В законі було закладено й дискримінацію за релігійною ознакою. Метою міської контрреформи 1892 р. стало усунення

від участі в муніципальному житті найбільш чисельного прошарку дрібних власників, що мали виборчі права згідно з попереднім Міським положенням 1870 р., а також підвищення ролі дворянства на противагу зростаючій буржуазії. Коло виборців було обмеженим. Частка власників виборчого права у Харкові в 1892 р. складала всього 1.3% від загальної кількості населення.

Значно обмежувалась і компетенція органів міського самоврядування порівняно з законодавством 1870 р. Обов'язковому адміністративному затвердженню підлягав бюджет міста, а також обрання осіб на муніципальні посади. Губернатор мав право призупинити дію будь-якої постанови міської думи, втручатись у справи міського самоврядування під приводом контролю не лише за законністю, а й за правильністю його дій. Муніципальне законодавство Російської імперії було найбільш реакційним у тогочасній Європі.

За досить сталих майнових пропорцій в середовищі виборців до Харківської міської думи частка гласних, що володіли нерухомістю від 2001 крб. до 5000 крб., зросла з 18.8% до 32%. Це свідчить про зміцнення позицій "середнього класу", який формувався серед мешканців міста. Частка високоосвічених гласних - осіб з науковими ступенями - збільшилась з 3.8% до 18.7%, водночас представництво купецтва скоротилось з 77.5% до 26.3%. У 1910-1917 рр. 62.5% гласних Харківської міської думи мали вищу освіту. Таким чином, інтелігенція висунулась на чільні позиції в органах Харківського міського самоврядування.

Серед провідних муніципальних діячів Харкова було чимало осіб, котрі відігравали помітну роль в суспільному житті міста й краю. Це міські голови: підприємець І.Т.Голєніщев-Кутузов (перебував на посаді у 1893-1900 рр.), професори О.К.Погорілко (1900-1912 рр.) та Д.І.Багалій (1914-1917 рр.). В складі думи та управи плідно працювали діячі українського руху М.І.Міхновський та В.Є.Мороховець, вчені М.М.Алексєєнко та М.Ф.Сумцов, авторитетні підприємці І.К.Гришенко та М.Ф.фон Дітмар та інші. За своїм персональним складом, рівнем підготовки гласних міської думи та членів управи Харківське міське самоврядування посідало одне з провідних місць в Російській імперії.

Другий розділ - "Суспільно-політичні аспекти діяльності Харківського міського самоврядування (1893 - 1917 рр.)" висвітлює складний і суперечливий процес поступової політизації муніципальної влади Харкова під впливом об'єктивних тенденцій суспільного життя. Спершу міська дума обмежу-

валась спробами захисту своїх прав у стосунках з державною владою. Під час революції 1905-1907 рр. вона прагнула стати своєрідним посередником між ворогуючими сторонами, запобігти кровопролиття й досягти громадського компромісу. Водночас, гласні висловлювались за впровадження у країні громадянських свобод, демократизацію суспільного устрою.

У пореволюційні роки протистояння ліберальної та чорносотенної фракцій міської думи тривало. "Праві" спиралися на підтримку державної адміністрації, не гребуючи й політичними доносами. Гострою була боротьба під час міських виборів 1910 р. Угрупування прогресистів, провід у якому вели кадети, отримало в Харківській міській думі 70 місць з 80. Перша в Російській імперії переконлива перемога ліберально-демократичних сил на муніципальних виборах мала широкий суспільний резонанс, започаткувала подібні дії прогресистів у інших містах.

Незважаючи на переважно російський та русифікований склад Харківського міського самоврядування, воно досить прихильно ставилось до питань розвитку української культури. У 1903 р. дума склала вітальний адрес з приводу відкриття в Полтаві пам'ятника І.П.Котляревському, в 1907 р. асигнувала кошти на спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві. Протягом 1909 - 1914 рр. були прийняті постанови про встановлення у Харкові пам'ятників Т.Г.Шевченку, Г.Ф.Квітці-Основ'яненку, М.В.Лисенку. Спорудити їх завадила перша світова війна. Під час вшанування пам'яті Кобзаря у 1911 р. дума присвоїла його ім'я одній з вулиць міста, утворила фонд у 2000 крб. для заохочення студентів у дослідженні української історії, літератури й етнографії, організувала український відділ ім.Т.Г.Шевченка у Харківській громадській бібліотеці. До 100-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка Харківське міське самоврядування розробило досить широку програму заходів, та внаслідок урядової заборони вона не була реалізована.

Під час першої світової війни ліберально-демократична й консервативно-монархічна фракції Харківської міської думи зблизились на патріотичній платформі. Однак, глибока криза, що охопила імперію, посилила опозиційні настрої серед гласних. В дні Лютневої революції Харківське міське самоврядування підтримало Тимчасовий уряд, проявило здатність вирішувати політичні питання. Гласні, члени управи за участі представників громадськості сформували Комітет об'єднаних громадських організацій, що й пере-

брав на себе функції місцевої державної влади в губернії. Харківське міське самоврядування взяло активну участь у реформуванні державних установ, підготувало й провело перші в історії міста демократичні муніципальні вибори 9 липня 1917 р. На них перемогли есери. Цензове міське самоврядування Харкова припинило своє існування.

Третій розділ - "Економічна діяльність Харківського міського самоврядування (1893-1917 рр.)" висвітлює питання формування матеріальної бази муніципальної влади Харкова. Керуючись Міським положенням 1892 р., органи міського управління Харкова не мали можливості формувати переважну частину свого бюджету за рахунок податкових надходжень. Фінансова залежність від державних структур, небажання уряду сприяти потребам міст також ускладнювали муніципальну діяльність. Харківська міська дума не могла без дозволу навіть кредитуватись у власному банку. клопотання з господарських питань чекали відповіді роками, неодноразово уряд відкидав їх без обґрунтувань.

За цих умов органи Харківського міського самоврядування поступово, долаючи власну непослідовність, стали на прогресивний шлях вправного використання муніципального кредиту й створення міських підприємств, що давало можливість збільшити доходну частину бюджету. Вжиті заходи дали свої наслідки. За досліджуваний період бюджет Харкова зріс у 7 разів. Лише у 1897 - 1912 рр. пересічний доход на душу населення збільшився з 13.05 крб. до 21.7 крб., що майже у 2 рази перевищувало середній показник по містах імперії - 11 крб. На шляху муніципалізації міського господарства Харків досяг помітних успіхів порівняно з іншими містами України. В цілому, успішно діяли міський купецький банк, різниці, ломбард, електростанція, електричний трамвай, водогін, каналізація та інші підприємства, що перебували у муніципальній власності, приносили прибуток і споруджувались господарським способом під керівництвом міської управи. Протягом досліджуваного періоду обсяги надходжень від міських підприємств до бюджету зросли більш, ніж у 33 рази. За цією ознакою у 1912 р. Харків (до 45% міських доходів) поступався лише Москві й Петербургу (близько 58%), випереджаючи Катеринослав (41.4%), Одесу (36.8%) та інші великі міста.

У той же час небажання держави реформувати податкову систему, її прагнення перекласти влади витрати на бюджети місцевого самоврядування істотно знижували ефективність економічних заходів міського

управління Харкова, не дозволяли знайти вільні кошти для належного впорядкування зовнішнього вигляду міста. Муніципальні підприємства споруджувались без створення відновлювального капіталу. Необачним виявилось і стрімке розширення міського господарства у 1910 - 1914 рр., що призвело до збільшення заборгованості, ускладнило фінансове становище міста в надзвичайних умовах першої світової війни. Муніципальна економіка зазнала кризових явищ, що спричинило в 1917 р. її занепад.

Четвертий розділ - "Діяльність Харківського міського самоврядування (1893 - 1917 рр.) з розвитку освіти, охорони здоров'я, розв'язання соціальних проблем населення" присвячено характеристиці муніципальних заходів, спрямованих на задоволення потреб мешканців Харкова. Завдяки зусиллям міського управління вдалось досягти певних зрушень у розширенні муніципальної мережі початкової освіти. Протягом 1894 - 1913 рр. кількість міських початкових народних училищ зросла з 8 до 36, учнів у них - з 1148 до 5875 чол. У 1910 р. почала реалізовуватись муніципальна програма впровадження у Харкові загальної початкової освіти, було скасовано платню за навчання. 7 грудня 1915 р. очолювана М.Ф.Сумцовим училищна комісія Харківської міської думи констатувала, що початкова освіта в місті стала загальнодоступною. Певні зусилля докладались також щодо розвитку дошкільного виховання, середньої спеціальної освіти в Харкові, неодноразово висувались клопотання про створення нових вищих навчальних закладів. Значна увага приділялась питанням освіти для дорослих - міське самоврядування субсидувало курси для робітників, Харківське товариство грамотності, наполегливо домагалось від уряду дозволу на створення народного університету. Діяльність з розвитку народної освіти мала соціальну спрямованість - у підпорядкованих міському управлінню початкових училищах Харкова до 95% учнів за станом належності були селяни, міщани та цехові, за соціальною - у багатьох випадках вихідці з робітничих родин.

Муніципальні медичні установи також обслуговували, передусім, незаможну частину населення Харкова, переважно, робітників. Вони сплачували лікарняний збір (1 крб. на рік). Це давало можливість потім безкоштовно лікуватись в амбулаторіях і лікарнях, підпорядкованих Харківському міському самоврядуванню і утримуваних на муніципальний кошт. Частка таких пацієнтів досягала 70%. Особливо це далось взнаки під час першої світової війни, коли в місті перебувала велика кількість поранених

військовослужбовців, а також біженців і евакуйованих. Завдяки зусиллям міської думи, санітарного відділення управи, міських лікарів санітарно-епідеміологічний стан у Харкові вдалося утримати під контролем.

Перша світова війна загострила й соціальні проблеми, складні й у попередній час. І хоч можливості Харківського міського самоврядування були обмеженими, воно вживало активних заходів, прагнучи забезпечити незможних мешканців основними продуктами й паливом за твердими цінами, збільшувало утримання власних робітників і службовців. Це вимагало все більших асигнувань і вже на початку 1917 р. стало міському бюджету не під силу, призвело до поглиблення кризи муніципальних фінансів.

У висновках підведено основні підсумки дослідження і сформульовано загальні рекомендації.

Міське самоврядування в 1893 - 1917 рр. відіграло важливу роль в історії Харкова. Муніципальні органи за своїм складом були переважно інтелігентськими, проте вони прагнули врахувати в своїй діяльності потреби значно ширших верств населення міста. Діячі Харківського міського самоврядування у більшості своїй перебували на ліберально-демократичних позиціях, виявляли певне співчуття українському рухові, доки він після Лютневої революції не набув політичного характеру. У багатьох випадках діяльність міського управління Харкова, незважаючи на істотні недоліки, слугувала своєрідним взірцем для інших міст України, особливо щодо розвитку муніципальної економіки.

Досвід діяльності Харківського міського самоврядування доводить, що найбільш ефективною є робота муніципальних органів, яка ґрунтується на досконалій законодавчій базі й керується демократичними принципами, має соціальну спрямованість.

Доцільним вбачається продовження дослідження муніципальної проблематики в історії дореволюційної України: діяльності самоврядування окремих міст, регіонів (з урахуванням середніх та малих міст), а також створення узагальнюючої роботи з історії міського самоврядування України в кінці XIX - на початку XX ст.

Основний зміст дисертації викладений у таких публікаціях автора:

1. Охорона здоров'я мешканців Харкова в діяльності міського громадського самоврядування, 1893-1917 рр.//Материалы междунар. конф.

молодых историков.-X.,1994.-С.198-201 (0.3 др. арк.).

2. Діяльність Харківського міського громадського самоврядування у 1905 році//Вестн. Харьк. ун-та.-1994.-№385.-С.93-102 (0.5 др. арк.).

3. Справа народної освіти в діяльності Харківського міського самоврядування у 1892-1904 роках//36. Харк. іст.-філол. т-ва: Нова сер.-1994.-Т.3.-С.3-10 (0.6 др. арк.).

4. Харківське міське самоврядування у роки першої світової війни//Європа в ХХ веке: путь от войны к миру: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 50-летию окончания II мировой войны.-X.,1995.-С.39-42 (0.25 др. арк.).

5. Харківська міська дума і розвиток художньої освіти в Харкові у кінці ХІХ-на початку ХХ ст.//Тези доп. наук.-метод. конф. проф.-викл. складу Харк. худож.-промисл. ін-ту за підсумками науково-творчої роботи за 1993 рік.-X.,1994.-С.84-85 (0.1 др. арк.).

6. Питання соціального захисту населення в діяльності Харківського міського самоврядування у 1900-1916 роках//Регіональне самоврядування: проблеми реалізації владних відносин: Тези доп. міжрегіон. наук.-практ. конф.-X.,1994.-С.23-24 (0.1 др. арк.).

7. "Известия Харьковской городской думы" як джерело з історії Харкова//Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті: Тези доп. наук. конф. з музеєзнавства та іст. краєзнавства.-X.,1994.-С.105-107 (0.1 др. арк.).

8. Харківське міське самоврядування у кінці ХІХ-на початку ХХ ст. в історичній літературі//Материалы и тез. науч. конф., посвящ. 30-летию кафедры историографии, историографии, источниковедения и археологии ХГУ: II Астаховские чтения.-X.,1994.-С.117-118 (0.1 др. арк.).

9. Міські голови Харкова у 1893-1917 роках//Тези всеукр. краєзнавчої конф., присвяч. 70-річчю Українського комітету краєзнавства.-X.,1995.-С.14-16 (0.1 др. арк.).

10. Міське самоврядування і проблема загального навчання в Харкові у другій половині ХІХ-на початку ХХ ст.//Структура образования в регионе: проблемы оптимизации: Материалы междунар. науч.-практ. конф.-X.,1996.-С.179-181 (0.1 др. арк., в співавт., рос. мовою).

Головко А.Н. Харьковское городское самоуправление в 1893 - 1917 годах.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины. Харьковский государственный университет, Харьков, 1997.

Защищается диссертация, основные положения которой изложены в 10 научных работах. В ней впервые комплексно исследуется история Харьковского городского самоуправления в 1893-1917 гг., которое играло заметную роль в социально-экономической и общественно-политической жизни крупного украинского города. Городское самоуправление Харькова уделяло большое внимание развитию муниципального хозяйства, народного образования, здравоохранения, большинство в нем составляла либеральная интеллигенция, поддерживавшая необходимость демократизации как городского управления, так и общества в целом.

Golovko A.N. The Kharkiv city self-government in the period of 1893 - 1917.

The thesis for scientific degree of Candidate of historical science in the speciality 07.00.01 - the History of Ukraine, Kharkiv State University, Kharkiv, 1997.

The thesis, the principal propositions of which are stated in 10 scientific works, is defended. The history of Kharkiv city self-government in the period of 1893 - 1917 that played a significant role in the socio-economic and social and political life of the large Ukrainian city is studied compositely for the first time. The city self-government paid great attention to the development of municipal services, public education, health protection. It was mainly composed of liberal intelligentsia supporting the necessity of democratisaton of both the city government and the society in general.

Ключові слова: міське самоврядування, муніципальна діяльність, міське господарство.

Підписано до друку 15.04.1997 р. Формат 60x84 1/16. Ум.др.арк.1.2.
Тираж 100 прим. Замовл. № 288

Друк. на ризографі ІРФ "Телемак". 310022, м.Харків, Держпром,
пр.Леніна, 1, 5 під"їзд.

1125999

AB 37588

AB 37.588